

Historial d'una lectura

Joan Todó

Em temo que aquesta explicació haurà d'adoptar una incòmoda perspectiva personal, autobiogràfica. Tot va així: a la tardor de 2014, Josep Lluç Puig, editor de Proa, va proposar-me de traduir al català el primer volum de les memòries de Sebastià Juan Arbó, *Los hombres de la tierra y el mar*. No sé si dit així sona tan absurd com és. La qüestió és que el llibre va aparèixer el 1961 a l'editorial Argos (dirigida aleshores per Ignasi Agustí; tots dos es coneixien de trenta anys enrere, de la "penya de l'Euzkadi"²), però feia dècades que havia desaparegut de la circulació, instal·lat en el límbid d'aquells llibres que no són literatura catalana però tampoc acaben de ser acceptats dins la castellana.

¿Per què van pensar en mi? Pel que sembla, va pesar força la meua procedència geogràfica, el fet de ser de les Terres de l'Ebre (a banda de ser escriptor, naturalment). Perquè el que Lluç aleshores no sabia és que jo ja l'havia llegit, *Los hombres...*, just un any abans de la nostra trobada. Tot va arrencar d'una invitació a participar en una revista local, *Lo Senienc*, amb un article sobre la qüestió que més em vingués de gust, sempre que tingués a veure amb el meu poble. I va ser així que, farà dos anys, vaig començar a investigar si Arbó havia estat mai a La Sénia, i si hi havia situat alguns capítols de *Camins de nit*. A hores d'ara encara no he sabut treure'n l'entrellat³, però la qüestió va acarar-me a un problema fatal: jo no havia llegit la major part de l'obra d'Arbó, i tenia mil dificultats per fer-ho.

Podem convenir que, en aquest país, un clàssic literari és un autor que fa bonic al prestatge però que no es llegeix. Que, com a molt, se cita. En el cas d'Arbó això (fer bonic al prestatge) és cert sobretot pel que fa a l'obra anterior al franquisme, és a dir, el cicle format per *L'inútil combat*, *Terres de l'Ebre*, *Camins de nit*, *Notes d'un estudiant que va morir boig* i *Tino Costa* (que es va publicar el 1947

però que ja estava acabada el 1939). Cal indicar, de tota manera, que cap d'aquestes obres circula en la seva versió primitiva: *Terres de l'Ebre* i *Camins de nit* s'editen, generalment, en la versió publicada el 1966 en el primer volum de l'obra catalana completa (un projecte que no va passar d'aquí), *Tino Costa* en la que va aparèixer el 1968 a Club Editor, *L'inútil combat* en la de 1969 i *Notes d'un estudiant...* en la de 1935, que duia per títol *Hores en blanc*³.

Arbó reescribia els seus llibres; a cada edició, hi canviava tot de coses. I també, durant la postguerra, els traduïa al castellà, i aprofitava per seguir canviant-hi tot de coses; modificacions que després incorporava a la nova versió en català. No cal dir que, en general, va millorar-los; l'Arbó madur era molt millor *redactor* que l'escriptor jove de classe baixa i formació una mica accidentada. La cosa, però, genera foraviaments, com per exemple l'assumpte del dialecte; durant molts anys, jo estava convençut que a *Camins de nit* els pagesos d'Amposta parlen, si fa no fa, com les burgeses de Sarrià⁴. I això m'indignava: no només per la manca de versemblança (que no deixa de ser una convenció), sinó també per una mena d'orgull lingüístic ferit molt d'aquella època. En un cert moment de la meua vida, quan encara buscava el meu propi llenguatge entre variants dialectals, el fet que l'Arbó hagués renunciat a escriure "lo", "este", "mano" i tot això per fer dir als seus personatges "sembla un enze" em semblava inadmissible.

I bé, el fet és cert pel que fa a l'edició definitiva. Però fa dos anys, acarar a la necessitat d'examinar *Camins de nit* a fons, vaig haver de buscar-ne la primera edició, de 1935, no fos cas que allà el poble anomenat Cenira tingués un altre nom. Per a això va caldre anar a una biblioteca de capital, demanar el llibre al taulell, que el busquessin al magatzem, que me'l deixessin consultar allà mateix, sense poder treure'l... I durant aquella lectura

apressada (compartida, a més, amb el llibre de memòries que un any després em tocaria traduir), vaig descobrir diàlegs com aquest: "Te moriries de riure de vore'ls. Tots detràs com gossos, i ella sense adonar-se de dingú". Vet aquí, doncs, que el 1935 Arbó feia parlar els ampostins com parlen els ampostins; va ser després que ho va canviar, qui sap per què. Perquè encara hi ha un giravolt més: a *L'espera*, una novel·la publicada el 1967, els escassos diàlegs tornen a emprar el dialecte.

Vaig llegir *L'espera* durant aquesta mateixa investigació, però de forma una mica més reposada: la tenen a la biblioteca del meu poble. Ara bé: és l'única novel·la tardana de l'Arbó que he pogut llegir. Perquè tota l'obra d'Arbó posterior a la Guerra, a excepció potser del llibre sobre Verdaguier (ressorgit durant el centenari de la mort del poeta) i naturalment d'*Els homes de la terra i el mar*, és introbable, especialment l'obra en castellà. És a dir: cal anar a la biblioteca d'Amposta, o a la de Tortosa, o a la de Sant Carles de la Ràpita, o a llocs més estranys encara, demanar al taulell, que te la busquin, consultar-la allà mateix... Un llibre en concret, *Narracions del Delta*, per exemple, només el trobareu a Girona i Tarragona⁵. Hi ha, naturalment, l'edició de l'obra catalana completa que, a càrrec d'Emili Rosales, va aparèixer a l'Editorial Columna el 1992; però cal admetre que, avui dia, 23 anys fan d'un llibre una antigalla. Tot plegat, doncs, ha caigut en l'oblit.

Tampoc no sé si ara valdria la pena començar una batalla per recuperar-ho. Segons Gerard Vergés, "*Terres de l'Ebre* i *Tino Costa* foren novel·les molt importants. Més endavant l'Arbó es perdé en un idioma que no era el seu, i la seva obra se'n va ressentir. I és que, la llengua bífida, només la tenen les serps". És el problema del bilingüisme. L'Arbó, abans de la guerra, havia treballat a la Generalitat⁶; òbviament, en esclatar el conflicte va haver de deixar la feina. Durant la primera postguerra, es va dedicar a fer traduccions; concretament, a traduir les seves novel·les al castellà: *Tierras del Ebro* el 1940, *La luz escondida* (que és *L'inútil combat* traduït i revisat) el 1943. I el 1945 va editar una biografia, *Cervantes*, que va ser un èxit. Va fer articles (a *La Vanguardia Española*), va fer més biografies (d'Oscar Wilde, de Baroja), va guanyar el premi Nadal, va ser traduït al francès (a partir del castellà). I l'Arbó, que havia començat sent una mena de Louis-Ferdinand Céline català⁷, va acabar esdevenint una mena de Stefan Zweig castellà. I al final, als seixanta, va tornar al català. Tampoc tenia gaires sortides més;

tal com ho va explicar Joan Fuster en un article de 1970, "La qüestió del bilingüisme":

Per a l'escriptor, el recurs al castellà sol anar lligat a les peripècies de la professionalització. Això, no cal explicar-ho: prou que és conegut de tothom. L'alternativa purista demanava i demana sacrificis i renúncies singularment penosos. Hi ha qui els ha acceptats sense reserves: pels qui ho han fet, no cal dir-ho, jo sento la més incondicional de les admiracions. Els altres, els qui hem intentat de guanyar-nos el magre salari de la tinta, no hem tingut més remei que resignar-nos a les opcions del mercat de treball.

Arbó volia ser escriptor, volia viure escrivint, al preu que fos, igual que Pla, Fuster o, suposo, Ignasi Agustí. I durant els anys quaranta i cinquanta això volia dir escriure en castellà. Per molt que l'obra en castellà sigui considerada qualitativament inferior (tot i que el *Martín de Caretas* té els seus defensors), en aquell moment era una forma de seguir sent escriptor i alhora mantenir una família, fos quin fos el veredict de la posteritat. Al cap i a la fi, Fuster acaba afirmant, en l'article citat, que "en última instància, l'"escriptor bilingüe" no existeix. O és un espècimen molt rar". El resultat, a la llarga, és una mena de terra de ningú (una expressió, per cert, que Rosales ha fet servir per explicar la posició de l'Arbó dins la literatura catalana de la segona meitat del segle passat). Per a una editorial que publica llibres en català, avui dia els llibres castellans d'Arbó són una cosa aliena, estrangera, quelcom que no els pertoca a ells (en el pitjor dels casos, es fa com amb *Contra Unamuno y los demás*, de Fuster, que s'edita traduït al català per algú altre; una operació, ho puc ben assegurar, arriscada). I per a les editorials en castellà, sigui pel que sigui, no pesen prou; menys i tot que el *Viaje en autobús* de Josep Pla, per entendre'ns. Són llibres que no paga la pena reeditar, sigui per mediocres, sigui perquè tampoc ningú els compraria. Un mal negoci, vaja.

Però hi ha l'obra tardana en català, on l'Arbó abandona la "llengua bífida" i, per tant, el problema seria un altre. Com és públic i notori, el fet que l'autor de *Camins de nit* sigui el primer que tracta les Terres de l'Ebre com un escenari literari amb cara i ulls, fent-ne pràcticament una xifra de l'univers, té la seva importància. Perquè encara avui una de les principals qualitats d'*Els homes de la terra i el mar* és la possibilitat de conèixer com era la ribera fa cent anys (i estem parlant d'un territori que no és gaire més antic); una qualitat compartida sobretot amb

Terres de l'Ebre. No sabia dir, però, en quina mesura no és Arbó qui crea aquest paisatge, igual que segons Oscar Wilde van ser els pintors i els poetes els qui van crear la boira de Londres. Ell seria així el nostre Verdaguer, o el nostre Cervantes (i, curiosament, va escriure la biografia de tots dos). I, quan dic "nostre", em refereixo al col·lectiu que s'encavalca al nord del País Valencià i al sud del Principat.

Hi ha, doncs, una utilització possible d'Arbó com a emblema (com a monument) d'una identitat ebrenc, si és que tal cosa existeix. Això ha estat prou reconegut, de fa molt de temps; tal com ho va resumir Josep Maria Balaguer (un dels qui millor han escrit sobre l'escriptor): "Des d'aquesta perspectiva, el mèrit d'Arbó se situava, per tant, en el fet de recordar que el Baix Ebre també és de Déu, o de Catalunya". Cosa que també vol dir que, si l'Arbó a principi dels anys trenta va ser reconegut pel centre, va ser sobretot per la seva condició perifèrica; a canvi de ser considerat un "rudimentari, un pur instintiu", "una mena de pastor poeta" (tal com ho resumiria el propi Arbó uns anys després), ell feia entrar el Delta en la literatura catalana. I malgrat això, la millor part de la seva obra és en realitat una crònica (un document) de la lluita de l'individu contra la comunitat; un individu anomenat Joanet, o Mercè, o Tino, o fins i tot mossèn Cinto. Un individu que hi és des de *L'inútil combat*, on

entreveia la veritat: la diferència entre la vida com era i la vida com jo l'havia somniada, i em venia un esborronament. Era l'esborronament de l'infant que es pren la Vida com una festa, i la Vida venia cruel, incomprensible, inesperada.

És un personatge que ens explica la seva història, igual que farà el protagonista de *Notes d'un estudiant que va morir boig*. En tota aquesta primera època hi ha una alternança entre novel·les en primera persona (les dues tot just citades) i novel·les en tercera (*Terres de l'Ebre* i *Camins de nit*), en les quals el conflicte és vist des de fora i l'individu potser no té tant de pes (seria difícil decidir qui n'és el protagonista, de fet); són, en realitat, cròniques familiars. Ambdues vies se sintetitzen en una obra mestra: *Tino Costa*. És una novel·la en tercera persona, però el seu personatge central, un marginat, insistirà en la visió donada al primer llibre:

la vida la veia sempre (...) com la història d'una guerra inacabable, un sacrifici perenne, un ininterromput vessament de sang, perdent-se

en el fons remot de la història; i la víctima era sempre l'home, nu i abandonat a les fosques forces del mal sobre la terra, i enlloc la Naturalesa no havia desplegat una tan esfereïdora, tan implacable ferocitat

Albert Roig va dir-ne "el tipus de l'heroi idealista, més ingenu que absurd, incapaç d'acceptar l'engany" (la cursiva és seva). Ell és el protagonista de la millor època de l'autor, aquella que arriba a anticipar la novel·la existencialista; es tracta sempre, al capdavant, d'algú que pren consciència del món, que descobreix la diferència entre la vida com una festa i la vida com un escenari de crueltat. Per això els seus millors personatges són, habitualment, joves. Per això mateix, el primer Arbó és un d'aquells escriptors que fascinen els adolescents: escriptors enrabats amb el món, que escriuen per esbravar-se, un llinatge que va des de Baudelaire fins a Bukowski, passant, com dèiem, per Louis-Ferdinand Céline. Però potser serà quan l'escriptor comenci a sospitar que potser el conflicte inicial, aquest jo contra el món, era massa simple, que potser tot és més equilibrat, quan doni les seves millors obres: *Tino Costa*, sobretot, o també el seu *Verdaguer*.

És un moment d'equilibri que dura molt poc: després vindrà l'acceptació de *L'espera*. El protagonista d'aquesta novel·la, Andreu de la Canda, pateix totes les calamitats habituals en les obres del rapitenc (se li moren tres dones i un fill, un altre se'n va a la guerra del Marroc...), però aprèn a resignar-s'hi: a esperar. I això, evidentment, li treu al llibre aquella tensió emotiva tan particular de les primeres novel·les, que des del primer moment s'encaminen, tibants, cap a un acte de violència final constantment anunciat⁸. Però això tampoc diferencia *L'espera* de, per exemple, *El vent de la nit*; en ambdós casos, es tracta de novel·les de vençuts, instal·lades en la resignació, en la paciència. Potser el problema és un altre. La trama de *L'espera* es dilueix en històries secundàries, en tot d'explicacions sobre la vida i costums del poble; com si la col·lectivitat, finalment, hagués vençut un individu que ja no té forces per plantar-li cara. No és un problema nou: ja a *Camins de nit* la proliferació de relats tangencials, gairebé petits contes (i algun d'ells recuperat com a tal a *Narracions del Delta*) feia sotsobrar la unitat del llibre; però a *L'espera* el recurs acaba devorant tot l'interès que el lector pugui sentir per les penes d'Andreu de la Canda, mentre Arbó l'abandona tot seguint el fil d'una anècdota, d'una descripció. És, tal com advertia Walter

Benjamin, una tensió entre el novel·lista que fa un llibre en solitud i el narrador que participa d'una conversa. "L'experiència que passa de boca en boca és la font de la qual han puat tots els narradors", segons Benjamin; Arbó mateix, a les seves memòries, considera que la seva gran influència, al costat d'Eurípides, és una veïna d'Amposta que de nit els contava històries:

Crec fermament que aquella atmosfera tèrbola i de tragèdia que forma el rerefons d'alguns dels meus llibres té en molta mesura l'origen en les històries de l'anciana, en els crims relatats a les nits de vent o de tempesta, quan jo me l'escoltava contenint l'alè.

L'espera, doncs, viu en una tensió irresolta entre la novel·la clàssica que pretén ser i el fet que el seu autor és més aviat un narrador que se somnia novel·lista (i entengueu aquesta oposició ben bé en els termes en què la planteja Benjamin). Caldrà esperar, potser, l'aparició del Jesús Moncada de *Camí de sirga* i *Calaveres atònites*, llibres bastits com un mosaic col·lectiu, per veure com aquesta mateixa tensió es resol en una forma satisfactòria, en una solució que l'Arbó no va saber trobar. Perquè, tot i influït per les històries de la veïna i pels tràgics grecs, ell aspirava a ser Pío Baroja, o Tolstoi, o Stendhal. Hauria pogut ser un gran contista, però volia fer novel·la.

Aquest era l'Arbó que acabava d'escriure el seu primer llibre de memòries: un bon prosista, serè, resignat, autor de diverses biografies, una mena de Stefan Zweig, insisteixo, igualment superat pels esdeveniments, tot i que de manera menys tràgica. Si estiréssim el paral·lelisme amb Zweig, una mica arriscat, admetem-ho, potser podríem concloure que el seu millor llibre possible en aquell moment també havien de ser les seves memòries, que va tenir la mala pensada (o la mala sort) d'escriure en castellà, condemnant-les a la terra de ningú dels escriptors que ja no formen part de la seva literatura ni acaben de ser acceptats per aquella en què intenten sobreviure. I, per cert: es tracta d'un llibre on, un cop més, el protagonista és algú ben jove que veu el món per primer cop.

1 O sigui, un grup de joves escriptors que, a principis dels anys 30, es reunien a l'establiment d'aquest nom. Hi havia Joan Teixidor, Xavier Benguerel, Martí de Riquer, Joan Vinyoli o Ramon Xuriguera. I, mirant-s'ho de lluny, Salvador Espriu.

2 La resposta provisional, anomenada "L'enigmàtica Cenira de Sebastià Juan Arbó", va aparèixer al número 11 de *Lo Senienc*, i pot ser trobada fàcilment per la xarxa.

3 Aquest és un cas curiós, perquè la versió que en circula no és, a diferència de la resta de casos, la més tardana; hi ha una versió de 1961, titulada *Hora negra*, i encara una altra de 1983. I encara cal afegir-hi que, quan Club Editor fa quatre anys va publicar el llibre, amb el títol *Notes d'un estudiant que va morir boig*, el text era el de 1935 (el d'*Hores en blanc*); la versió, vaja, que hi ha un cert consens a considerar la millor d'aquesta obra.

4 Tampoc era l'únic a pensar-ho. Albert Roig, a *I pelava la taronja amb les dents* diu: "¿I per què el rapitenc no escriu ni deixa parlar mai la gent de la ribera amb lo seu parlar característic –dels taus, dels samarucs i de les llunades de sol, dels lligallos i les raberes? Tenia l'exemple de Joaquim Ruyra. Potser per rebuig al feliç, i fal·laç, documentalisme dels patricis tortosins. I també pels ineptes correctors d'estil i editors i escriptors del nou-cents. I perquè no semblés, als ulls de les periodistes de Barcelona, més rudimentari i més primitiu encara."

5 El cas de *Narracions del Delta*, per altra banda, em cou especialment, perquè algunes d'aquestes narracions són fragments de *Los hombres de la tierra y del mar* traduïts al català per l'autor. I jo no ho vaig saber fins que la meua traducció d'aquests textos ja era al carrer. I per això quan l'Arbó explica que, de nit, sentia els corns marins, jo he escrit, a la pàgina 147, que sentia "caragols de mar". I el més trist és que ho vaig fer mentre vivia a vint minuts de Tarragona, i que en aquest cas sí que pots agafar el llibre en préstec...

6 Hi ha una carta de recomanació de Pere Coromines, adreçada a Josep Tarradellas, per tal que aquest últim contractés l'Arbó, amb un passatge ben divertit, tot i l'embolic sintàctic: "Vull dir que si podeu el feu entrar a la Generalitat. Si no retenim aquest noi aquí, en Marcel·lí Domingo se l'endurà a Madrid i correm el perill de perdre per la llengua catalana un escriptor que a mans vessades li resoldria allí els problemes de la seva vida".

7 Això pot semblar una exageració, però el cas és que aquest va ser l'efecte de *L'inútil combat*, la seva primera novel·la publicada. Manuel de Montoliu, per exemple, hi veia una "encarnació de tota la barbàrie condensada en l'instint d'odi i destrucció del comunisme".

8 *Tino Costa*, per exemple, és una d'aquelles novel·les que comencen explicant el desenllaç: la mort de Sileta i la de Tino Costa. Només en deixa una per explicar.